

NŐI SZERZŐK A PEDAGÓGIAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBEN

WOMEN AUTHORS IN THE HISTORY OF EDUCATIONAL THOUGHT

Kéri Katalin

egyetemi tanár,

Soproni Egyetem, Sopron,

Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia

keri.katalin@uni-sopron.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány egy olyan historiográfiai áttekintés, amely azt veszi számba, hogy a 19. századtól kibontakozó neveléstörténeti kánonban miként voltak jelen a női szerzők művei. Jóllehet, a nők szerepei évezredek óta inkább a magánszférához, az otthonhoz és a családi élethez kapcsolódtak, már az ókorban és a középkorban is néhányan, a késő újkortól kezdve pedig egyre többen fejezték ki gondolataikat a nevelésről, a művelődési lehetőségekről és jogokról, az óvoda- és iskolaszervezésről. Ez az írás rövid áttekintést nyújt arról, hogy milyen arcképcsarnokok készültek régi korok pedagógiai gondolkodásáról, vizsgálva, hogy hol volt a női szerzők helye ezekben a mikrobiográfiai gyűjteményekben. Az európai és amerikai példák mellett a magyar neveléstörténet-írás főbb eredményeit is összefoglaljuk, hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy azok hangsúlyosabban jelenjenek meg a tudományterület nemzetközi diskurzusában.

ABSTRACT

This study is a historiographical survey of the ways in which the canon of educational history that has developed since the nineteenth century has included the works of women authors. Although women's roles have for millennia been more closely associated with the private sphere, the home, and family life, some women in Antiquity and the Middle Ages, and an increasing number from the late modern period onwards, expressed their ideas about education, cultural opportunities and rights, and the organization of nurseries and schools. This paper provides a brief overview of the portrait collections of educational thinkers of the past and examines the place of women authors in these microbiographical collections. In addition to European and American examples, the main achievements of Hungarian educational historiography will also be summarized, thus contributing to its more prominent place in the international discourse of the discipline.

Kulcsszavak: neveléstörténeti kánon, historiográfia, összehasonlító neveléstörténet, női szerzők, nőnevelés

Keywords: canon of educational history, historiography, comparative educational history, women authors, womens' education

A NEVELÉSTÖRTÉNET MINT TUDOMÁNY SZÜLETÉSE

A nevelés- vagy pedagógiatörténet a pedagógia tudományához hasonlóan az újkorban vált önálló tudományterületté. Tárgya a nevelés és oktatás teljes gyakorlatának történeti vizsgálata mellett a pedagógiai elméletek és eszmények vizsgálata. Az 1700-as, 1800-as évek fordulójától a társadalmi modernizációt, a polgárosodást és a nemzetépítést segítő oktatásügy széles körű kiépítése, a pedagógusi professzió kialakulása, az óvodáztatáshoz és az iskoláztatáshoz kapcsolódó pedagógusképzés megszervezése, a képzőhelyeken használt tankönyvek és tananyagok elkészítése fókuszba állította a napjainkban is fontos pedagógiai eszmetörténetet. Az európai országok legelső, neveléstörténettel foglalkozó tudósai teológiát, filozófiai műveket tanulmányozó, klasszikus és modern nyelveket ismerő férfiak voltak, például a német August Hermann Niemeyer, Friedrich Schwarz, Gustav Ferdinand Thaulow vagy Karl Rosenkranz. A pedagógiai gondolkodás múltjának, változásainak a kutatása különösen a 19. század második felében, a tudományág kibontakozása és intézményesülése időszakában lett fontos területe a neveléstörténetnek. A nevelés elméletének és gyakorlatának a megalapozásához használt neveléstörténet tartalmának, helyzetének és megítélésének vonatkozásában akkoriban jelentős fordulat következett be, leginkább a pedagógusképzés kibontakozásának köszönhetően. Karl von Raumer 1843-ban megjelent művében azt fejtegette, hogy a neveléstörténet több, mint a pedagógia tudományának az alapja, és hangsúlyozta annak gyakorlati és hasznossági szerepét a tanárképzésben (Raumer, 1843). Napjaink kutatója, Jürgen Oelkers szerint az akkori kánonképzés kiemelten fontos célja volt az, hogy a kiszélesedő pedagógusképzésben tanuló diákok elé történelmi példaképeket állítsanak (Oelkers, 1999, 461.). Raumer maga is összegyűjtötte neves múltbeli nevelő személyiségek életrajzeit, és ugyanezt az orientációt jelzi Karl Adolf Schmid munkássága, akinek 1884–1902 között publikált műve ugyancsak olyan híres – és kevésbé ismert – személyeket mutatott be, akik a nevelésnek és a tanárképzésnek szentelték az életüket. Jelentős vállalkozás volt ehhez kapcsolódóan a pedagógiatörténet több kiemelkedő alakjáról is bőséges információkat közlő, több tucat kötetből álló *Monumenta Germaniae Paedagogica* összeállítása (Schmid, 1884–1902).

A magyarországi neveléstörténet-írás, felhasználva a német mintákat és műveket, a polgári korban bontakozott ki, jóllehet, ismerünk már korábban írott pedagógiatörténeti munkákat is. A dualizmus időszakában több magyar kutatónak nyílt arra módja, hogy külföldi és magyar kutatóhelyeken művelődés- és neveléstörténeti forrásokat tárjon fel, és azokat értelmezze. Számos, igen adatgazdag mű született Beély Fidél József, Pauer János, Békefi Remig, Molnár Aladár, Fraknói Vilmos, Kiss Áron tollából, Lubrich Ágost és Fináczy Ernő pedig olyan átfogó, egyetemes neveléstörténeti, többkötetes műveket alkottak, amelyeket aztán

az egyetemi oktatásban hosszú időn át, széles körben használtak, és amelyek egyfajta pedagógiai arcképcsarnokként is funkcionáltak.

A fenti szerzők művei napjainkban is fontos alapot jelentenek azok számára, akik a pedagógiai gondolkodás, a nevelés és az iskoláztatás múltját kutatják. A világban azonban ma már számos – olykor egymástól földrajzi, szemléletbeli, nyelvi és egyéb okok miatt elszigetelt – törekvés figyelhető meg a neveléstörténet kereteinek a kitágítását, tartalmának a gazdagítását illetően. Ennek a része például az, hogy a nyugati világban kialakított, „egyetemes” neveléstörténeti kánon kibővídjön: az egyik cél az, hogy kerüljenek be abba a nem európai („nem nyugati”) nevelési múltból megőrzött ismeretek is. Másrészt világszerte felismerhető az a szándék korunk kutatói esetében, hogy a női gondolkodók pedagógiai tárgyú művei, valamint az ezek elemzését nyújtó munkák is legyenek részei a neveléstörténet kutatását megalapozó forrásanyagoknak.

NŐI SZERZŐK BEMUTATÁSA A NEVELÉSTÖRTÉNETI MŰVEKBEN

Nők a nemzetközi szakirodalomban

A nemzetközi kutatások és törekvések eredményeként az utóbbi évtizedekben több olyan, mikrobiográfiákat tartalmazó, gyűjteményes kötet jelent meg, amelyek neves pedagógiai gondolkodókat mutatnak be az ókortól napjainkig. Közöttük többnyire csak elvétve fordul elő néhány női szerző, ahogyan ezt például Jean Houssaye, francia kutató is megállapította (Houssaye, 2008–2009, I/7.). Ugyanez a helyzet a korábban írott könyvekben is jól látszott: Gabriel Compayré 1886-ban kiadott, kétkötetes, úttörő jelentőségű, összefoglaló neveléstörténeti munkájában a névmutató 223 tétele között csak 18 volt női név, de közülük többen nem mint pedagógiai gondolkodók kerültek a műbe, hanem más, az oktatásügyhöz kapcsolódó életrajzi adataik miatt (Compayré, 1886).

A Jean Château vezetésével készült, először 1969-ben, majd több kiadásban is napvilágot látott *Les grands pédagogues* (Kiemelkedő pedagógusok) című, tizenöt életutat taglaló munkában egyedüli nőként az óvodai nevelés és a gyógypedagógia szempontjából is jelentős elméleti és gyakorlati szakembernek számító, első olasz orvosnő, Maria Montessori (1870–1952) munkássága jelent meg (Château, 1969). Hubert Hannoun később, 1995-ben kiadott, neves pedagógiai gondolkodók műveit felidéző antológiájában sem látunk nagy változást, bár abban Montessori mellett már a reformpedagógiák és a feminizmus történetéből jól ismert svéd tanítónő és író, Ellen Key (1849–1926) írása is szerepelt, hatvanhárom férfi szerző nevelés- és iskolaügyről szóló szövegeinek a társaságában (Hannoun, 1995). Az UNESCO kiadásában 1994–95-ben megjelent négy kötetben a nevelés történetéből száz legfontosabbnak kiválasztott személy között is mindössze négy nőt

találunk: Key és Montessori mellett a lengyel Maria Grzegorzewska (1887–1967) és az orosz Nagyeczda Konsztantyinovna Krupszkaja (1869–1939) bemutatását (Tedesco–Morsy, 1994–1995).

2002-ben a svájci Daniel Hameline a *L'éducation dans le miroir du temps* (Nevelés az idő tükrében) című művében az új nevelésnek és Svájcnak szentelt részben 114 személyt emelt ki a pedagógiai gondolkodás történetéből, köztük tizenegy nőt, akik közül nyolc svájci volt (Hameline, 2002). A Joy Palmer által 2006-ban szerkesztett, ötven pedagógiai gondolkodót felvonultató munkában szintén több női szerző is szerepelt: az angol Mary Wollstonecraft (1759–1797), az amerikai Louisa May Alcott (1832–1888) és Anna Julia Haywood Cooper (1858–1964), valamint Maria Montessori.

Fentiek ismeretében úttörő vállalkozásnak tűnik a korábban (2002) szintén férfi szerzőkről szerkesztett művével ismertté vált Jean Houssaye 2008-ban és 2009-ben Párizsban napvilágot látott, kifejezetten női szerzőket bemutató, számos ország kutatóinak a közreműködésével készült, kétkötetes pedagógiatörténeti életrajzi és forrásszöveg-válogatása. Ennek első, az ókortól a 19. század végéig tartó évezredek felölelő részében Sappho, Dhuoda, Sienai Szent Katalin, Christine de Pizan, Madame de Maintenon, Madame de Beaumont, Josefa Amar y Borbón, Madame Campan, Brunszvik Teréz, Albertine Necker de Saussure, Pauline de Meulan, Emilie Mallet, Rosette Niederer-Kasthofer, Marie Pape-Carpentier, Anne-Eugénie Milleret (Marie-Eugénie de Jésus), Julie Favre, Catharine Lascaridou és Teleki Emma leánya, De Gerando Antonina életrajza, írásaiból vett részletek és műveik pedagógiai értelemben vett hatás- és recepciótörténeti elemzése olvasható. Houssaye a pedagógia területén jelentős hatásúnak tartott női szerzőket bemutató második kötete a 20. és 21. század gondolkodóiról szól: Pauline Kergomard, Ellen Key, a Rosa és Carolina Agazzi testvérpár, Nagyeczda Krupszkaja, Maria Montessori, Rosa Sensat i Vilà, Maria Boschetti-Alberti, Danielle Daniélou, Helen Parkhurst, Irene Lisboa, Armanda Alvaro Alberto, Dora Russell, Laure Dupraz, Maud Mannoni, Helena Antipoff, Catalina Ferrer, Colette Noël, Cécile Delannoy, Winkler Márta és Annemarie Sullivan Palincsar szerepelnek benne.

Napjainkban a világhálón számos olyan további, női szerzőkkel, óvoda- és iskolaszervezőkkel, gyógypedagógiai gondolkodókkal kapcsolatos adat, mikrobiográfiai bemutatás szerepel, melyek földrészünk vagy más kontinensek pedagógiatörténetéről tudósítják az érdeklődőket.

Nők a magyar pedagógiatörténeti művekben és forráskiadásban

Magyarországon már a 19. században születtek olyan írások, amelyek szerzői visszatekintettek korábbi korok nőnevelési törekvéseire. Ezek a legtöbb esetben az akkoriban formálódó pedagógiai sajtóban, kiemelten például a *Nemzeti Nőnevelés* és a *Magyar Paedagogia* számaiban jelentek meg. Már ebben,

a lánynevelés-történet kutatásának korai időszakában is fontos téma volt – a női művelődésért sokat tett férfiak életútjának a taglalása mellett – a 19. századi jeles nőalakok bemutatása. Brunszvik Teréz (1775–1861), Karacs Ferencné Takács Éva (1779–1845), Teleki Blanka (1806–1862), Karacs Teréz (1808–1892), Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895), Leövey Klára (1821–1897), Zirzen Janka (1824–1904), De Gerando Antonina (1845–1914) életművéről, nőoktatással kapcsolatos elméleti és gyakorlati tevékenységéről akkoriban több esetben olyanok emlékeztek meg, akik még személyesen ismerték őket.

A 19. század végétől megjelenő, felsőoktatási tankönyvként írt neveléstörténeti kézikönyvekben és egyetemi előadásokban szintén jelen voltak a lánynevelés-történet különböző részletei és a pedagógia múltjának női gondolkodói. A hazai neveléstörténet első kiemelkedő tanárai, kutatói, szakírói, Garamszeghi Lubrich Ágost, Fináczy Ernő vagy Prohászka Lajos figyeltek erre a tématerületre, és műveikből kitűnik, hogy kiválóan ismerték a nőnevelés-történet hazai és külföldi, elsődleges és másodlagos forrásait, beleértve a női szerzők írásait. Közülük Fináczy Ernő monumentális neveléstörténeti összefoglalása második, középkorról szóló kötetében (1914) is több, különböző népek és korszakok lányneveléséről írt, hosszabb-rövidebb fejezet, női életút-bemutató található. Német botanikai szakírók műveit felhasználva értekezett például Szent Hildegard (1098–1179) életéről és természetrajzi művéről; Goldziher Ignác kutatási eredményeinek felhasználásával írt a muszlim nőnevelésről; a középkori zsidóság nőnevelési gyakorlatáról is közölt egy rövid bemutatást, és külön – később számos szerző által használt és idézett – fejezetben foglalta össze a középkori keresztény nőnevelés sajátosságait. Ebben két olyan forrásrészlet fordítását közölte, amelyeket latinból, illetve franciából fordított: Szent Jeromos Laetához írt levelét, és egy női szerző, Dhuoda grófné fiainak készített, a *speculum* műfajához tartozó, *Liber manualis* című, 843-ban írott művéből vett szövegrészeket (Fináczy, 1914).

Kornis Gyula tollából is a 20. század első felében születtek meg azok az első jelentős, a nőnevelésre vonatkozó információkat is tartalmazó összefoglalások – mint például *A magyar művelődés eszményei 1777–1848* című, kétkötetes műve (Kornis, 1927) –, amelyek női szerzők életművének a részleteit is tartalmazták, bemutatva például a francia Madame de Maintenon, a magyarok közül pedig Takács Éva, Karacs Teréz, Teleki Blanka, De Gerando Antonina nevelési elképzeléseit és iskolaszervező munkáját. Az 1930-as években több, női szerzők tollából való, pedagógiatörténeti szempontból fontos forrás kiadása történt meg hazánkban: ezek között említhető az 1935-ben megjelent *Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái*, valamint a Czeke Marianne gondozásában és bevezetésével kiadásra került, Brunszvik Teréz által írt napló I. része (1938). Az 1940-es években kezdett publikálni Sáfrán Györgyi (1911–1985), akinek fő műve a több kiadásban is megjelent *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára* című munka (1963) volt. Női szerzőktől való forrásszövegeket és

ezek elemzését összegezte Orosz Lajos is *A magyar nőnevelés úttörői* című, máig gyakran idézett kötetében (1962).

Napjaink neveléstörténetet, a nőnevelés múltját kutató hazai szerzőinek a műveiben már hangsúlyosan jelen van a női szerzők írásainak az említése és elemzése, és több önálló, a lánynevelés és női művelődés történetéről írott, számos kiemelkedő nő rövid életrajzát is közlő monográfia látott napvilágot az elmúlt években (például: Pukánszky, 2013; Kéri, 2018). Ami fontos kutatói feladat még, az az, hogy a magyar pedagógiai gondolkodás női szerzői köre, munkásságuk hatás- és recepciótörténete nemzetközi értelemben is jobban ismertté váljon, amihez fontos hozzájárulás lehet a Cristian Réka Mónika és Kérchy Anna szerkesztésében az Akadémiai Kiadónál legújabban megjelent, angol nyelvű kötetek anyaga (2022–2023).

ÖSSZEZŐ GONDOLATOK

Az elmúlt évek törekvéseiből jól látható, hogy a pedagógiai eszmetörténet pontosabb kifejtéséhez, a régi korok nevelési világának árnyaltabb, különösen a lánynevelés vonatkozásában részletesebb megismeréséhez a neveléstörténetben új kutatási területként azonosítható a női szerzők műveinek a vizsgálatokba történő, a korábbiaknál hangsúlyosabb bevonása, és ezekkel a kútfőkkel a pedagógiatörténeti kánon kiszélesítése. Ez tulajdonképpen annak a törekvésnek a talaján bontakozik ki a neveléstörténetben, amely a forráskör kitégítésével, a mikrotörténelem, a személyesen megélt helyzetek feltárásával, az antropológiai szemlélet érvényre juttatásával a történettudományban már jelentős eredményeket hozott, és mindez kapcsolatban van a társadalom- és nő történeti kutatások évtizedek óta tapasztalható kiszélesedésével. A neveléstörténeti kánonból korábban jobbra hiányzó, női szerzők által írott művek világszerte mind jobban a figyelem fókuszába kerülnek. Vitathatatlan azonban, hogy az újkor előtt a pedagógia történetében – hasonlóan más tudományterületekhez – jóval kevesebb olyan forrás keletkezett és/vagy maradt ránk, amelynek a szerzője nőként foglalta össze nevelési gondolatait, mint amennyi férfiak tollából született.

Nem csupán a keletkezett és ránk maradt források mennyiségében, de tematikájukat, műfajukat tekintve is vannak különbségek. Vizsgálat tárgya lehet így például az, hogy a nők milyen műfajokban alkottak, kikhez és hogyan jutottak el a műveik; hogy azok kéziratban vagy nyomtatott formában terjedtek-e, és kérdés az is, hogy egyáltalán a saját nevüket használták-e az írásművük szerzőjeként. Pedagógiai gondolataik leggyakrabban a saját női szerepeikhez, a magánszférájukhoz, a gyermekeik vagy a nevelőnőként általuk tanított lányok tanításához, neveléséhez kapcsolódók voltak. Eltérő neveltetésük és élethelyzeteik, feladataik és lehetőségeik miatt jellemző volt az, hogy a férfiaktól eltérő módon, gyakran

nem filozófiai, pedagógiai értekezéseket, tanügyi tervezeteket, nevelési programokat, iskolai szabályzatokat vagy pedagógiai utalásokat is tartalmazó politikai pamfletet írtak, hanem – főként a 18. századtól – egodokumentumokban, például levelekben, memoárokban, naplókban örökítették meg a nevelési elképzeléseiket és tapasztalataikat, és a 18–19. században mesék, versek, regények, gyermekújságokban közölt cikkek közvetítették kortársaiknak az erkölcsi, értelmi és esztétikai neveléshez irányt adó útmutatásaikat.

A magyarországi neveléstörténet-írásban a nőnevelés múltja és a női szerzők műveinek, életútjának bemutatása a 19. századtól egyértelműen jelen van, napjainkban erősebb hangsúllyal. Ez nemzeti hagyományaink, pedagógiatörténeti értelemben vett örökségünk részletesebb, árnyaltabb megismerése mellett ahhoz is jó alapot teremt, hogy párbeszédbe lépjünk a tudományág nemzetközi térben ismert kutatóival.

IRODALOM

- Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései I. (1938). (szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Dr. Czeke Marianne) Budapest: Magyar Történelmi Társulat. https://real-eod.mtak.hu/7838/7/MTA_Konyvek_116813.pdf
- Château, Jean (dir.) (1969): *Les grands pédagogues*. Paris: Presses Universitaires de France
- Compayré, Gabriel (1886): *Histoire de la pédagogie* 1–2. Paris: Delaplane. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k73046f>
- Cristian Réka Mónika – Kérchy Anna (eds.) (2022–2023): *Pioneer Hungarian Women in Science and Education* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Fináczy Ernő (1914): *A középkori nevelés története*. Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda
- Hameline, Daniel (2002): *L'éducation dans le miroir du temps*. Lausanne: Éditions des sentiers. https://www.persee.fr/doc/rfp_0556-7807_2004_num_148_1_3263
- Hannoun, Hubert (ed.) (1995): *Anthologie des penseurs de l'éducation*. Paris: Presses Universitaires de France. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4803358w/f21.item>
- Houssaye, Jean (dir.) (2002): *Premiers pédagogues : de l'Antiquité à la Renaissance*. Issy-les-Moulineaux: Éd. ÉSF
- Houssaye, Jean (dir.) (2008–2009): *Femmes pédagogues*. Tome 1–2. Paris: Éd. Fabert
- Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái (1935). (tanítványaival sajtó alá rendezte Evva Gabriella) (*Magyar irodalmi ritkaságok* 31) Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. https://real-eod.mtak.hu/7998/2/MTA_Konyvek_867500_1.pdf
- Kéri Katalin (2018): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Pécs: Kronosz Kiadó. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18322>
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. 1–2. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. <https://real-eod.mtak.hu/8618/>
- Oelkers, Jürgen (1999): Die Geschichte der Pädagogik und ihre Probleme. *Zeitschrift für Pädagogik*, 45, 4, 461–483. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0111-opus-59595>, DOI: 10.25656/01:5959, https://www.pedocs.de/volltexte/2012/5959/pdf/ZFPaed_1999_4_Oelkers_Geschichte_der_Paedagogik.pdf

- Orosz Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat
- Palmer, Joy A. (ed.) (2006): *Fifty Major Thinkers on Education. From Confucius to Dewey*. London – New York: Routledge
- Pukánszky Béla (2013): *A nőnevelés évezredei*. Budapest: Gondolat Kiadó. <https://tinyurl.com/y2akctc6>
- Raumer, Karl von (1843): *Geschichte der Pädagogik: von Wiederaufblühen klassischer Studien bis auf unsere Zeit*. Stuttgart: Sam. Gottl. Liesching II (1847). <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10763787?page=6,7>
- Sáfrán Györgyi (vál., bevez., jegyzetek, 1963): *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lővei Klára*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- Schmid, Karl Adolf (1884–1902): *Geschichte der Erziehung vom Anfang an bis auf unsere Zeit: bearbeitet in Gemeinschaft mit einer Anzahl von Gelehrten und Schulmännern*. I–V. Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung I. https://archive.org/details/bub_gb_pb04AAAAIAAJ/page/n5/mode/2up
- Tedesco, Juan Carlos (ed.-in-chief) – Morsy, Zaghoul (series ed.) (1994–1995): *Thinkers on Education* I–IV. Paris: UNESCO/IBE.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098500>,
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000103085>,
<https://tinyurl.com/24nvzspr>,
<https://tinyurl.com/y2rfmts6>